

Att vara fosterbarn

– gemensamma erfarenheter av 1900-talet

Den 30 maj 2013 hölls en temakväll på Stockholms stadsarkiv i anslutning till utställningen ”Hitta hem”. Utställningen skildrar barnvården under 1900-talet ur barnens perspektiv. Benny Jacobsson var inbjuden att prata om vilka erfarenheter samhällets styvbarn har av barnvården under 1900-talet, men han hade också en del att säga om dagens omhändertagna barn. Vi publicerar hans föredrag här nedanför som en överblick över 1900-talets barnvård.

I temakvällen deltog också Johanna Sköld, som tidigare arbetat i Vanvårdsutredningen och nu är verksam vid Linköpings universitet. Hon pratade om den mörka förhistorien i form av änglamakerskor, kvinnor (men också män) som för hundra år sedan tog emot barn för att sedan vanvårda dem till döds.

Utställningen presenterades av Rebecka Lennartsson, verksam vid Stockholms stadsarkiv, som arbetat med att ta fram utställningen.

* * *

Att vara fosterbarn – gemensamma erfarenheter av 1900-talet

Vi är många som varit omhändertagna av samhället som fosterbarn eller barnhemsbarn, eller som idag vistas på familjehem eller HVB-hem.

Hur många är vi?

Statistiken är osäker, men de studier som gjorts, av Bo Vinnerljung och andra de senaste 20 åren, pekar på att omkring 4 % av den vuxna befolkningen någon gång varit omhändertagen som barn. Statistiken är inte exakt. Troligen är andelen lite högre, någonstans mellan 4 och 5 %. Men om vi håller oss till 4 %, så utgör det 295 000 av den befolkningen som den sista december 2012 var 20 år eller äldre.

Sedan har vi de som är under 20 år. Hur många är de? Man kan få en uppskattning av hur många det är, om man tar hjälp av Socialstyrelsens statistik över insatser för barn och unga de senaste 20 åren (sådan statistik publiceras varje år).

Under ett år är fler än 20 000 barn eller unga föremål för socialtjänstens insatser. Det betyder inte att så många omhändertas varje år. Antalet **nya** omhändertaganden har de senaste dryga 15 åren varierat mellan ca 3 500 och drygt 8 000 per år, uppskattningsvis fler än 95 000 under en 20-årsperiod. Ser man till det procentuella genomsnittet, så landar det på drygt 4 % av alla barn under 20 år. (Dessa siffror är inte helt exakta. Det går att göra mer detaljerade beräkningar, men de skulle inte mer än marginellt ändra slutsiffran.)

Det är alltså en stor grupp som varit omhändertagna som barn. Av de som lever i Sverige idag, så är det omkring 400 000 som är eller har varit omhändertagna som barn eller ungdomar.

En del har varit omhändertagna en kortare tid, men ungefär en fjärdedel beräknas ha varit omhändertagna längre tid än fem år. Det finns alltså 100 000 människor i Sverige som varit omhändertagna en stor del av barndomen.

Varför omhändertas då barn av samhället?

Ända sedan de första barnavårdslagarna kom i början av 1900-talet, så har det varit av två huvudskäl.

- Antingen har föräldrarna inte klarat av föräldrskapet,
- Eller så är det barnets eget beteende som är orsaken.

När det handlar om föräldrarna, så har det många gånger varit fråga om missbruk, kriminalitet, eller oförmåga att skydda och vårda barnet. Men: under 1900-talet, särskilt före 1970, kunde det också vara andra orsaker, som vi idag inte skulle acceptera:

- Barn omhändertogs ibland för att föräldrarna var trångbodda,
- Eller för att det inte fanns barnomsorg, när ensamstående mödrar skulle försörja sig,
- Eller för att det var en skam att vara ensamstående mor.

När det gäller barnets eget beteende så har det ofta varit beteenden i tonåren. Vad som har lett till omhändertaganden av tonåringar har delvis förändrats över tid. I mitten av 1900-talet handlade det för pojkar om kriminalitet och missbruk, eller att de upplevdes som orosmoment. För flickor kunde det också handla om kriminalitet och missbruk, men många gånger också om moral: Flickor skulle hindras från att hamna ”på glid”, som det hette.

Omhändertagandena kunde vara frivilliga, dvs med vårdnadshavarens godkännande, eller också omhändertaganden med tvång, mot vårdnadshavarens vilja. Så är det än idag, då SoL reglerar frivilliga omhändertaganden, medan LVU används i övriga fall.

Hur var det då att vara fosterbarn på 1900-talet?

Det finns inget generellt svar på den frågan, eftersom alla barn har sina egna upplevelser. Men två allmänna saker går att konstatera:

- De flesta som omhändertogs vanvårdades inte. Det har med rätta varit stort fokus på vanvården, men vanvård var inte det vanligaste. Det var tusentals som vanvårdades, men mångdubbelt fler som inte vanvårdades.
- Alla som omhändertogs, både de som fick det bra och de som vanvårdades, bär på erfarenheten av separation från de biologiska föräldrarna. Och de bär detta med sig genom livet, ofta som en sorg. För många gör sig detta påmint när de själva skaffar barn. De har inte de självupplevda referensramar för barnuppfostran som andra småbarnsföräldrar har. Det kan också vara så att mor- och farföräldrar helt saknas åt barnen.

Var placerades de omhändertagna barnen?

På barnhem: Många tillbringade längre eller kortare tid på barnhem. Ofta var barnhemmet den första stationen, innan man placerades i ett fosterhem.

Många har inga direkta, eller bara få, minnen från barnhemmet. Det är främst de som tidigt placerades i fosterhem. Andra var äldre när de var på barnhem. Och en del kunde få stanna länge på ett eller flera barnhem. Bland dem som nu fått ersättning av Ersättningsnämnden finns en person som omhändertogs vid födelsen och placerades på barnhem, och blev kvar på olika barnhem till 18-årsdagen.

Det är många som vittnar om att barnhemmet inte var en trygg miljö. I Vanvårdsutredningens material finns många exempel på detta. Många berättar om känslökall personal, andra berättar om våld och bestraffningar från personalens sida. Många kan också vittna om våld mellan barnhemsbarnen. Detta verkar ha förekommit både på små och stora barnhem.

Men en del har också kunnat berätta om relativt bra barnhem. En av de första genomarbetade barnhemsskildringarna skrevs av riksdagsledamoten Hugo Hegeland (*Barnhemsbarn*, utgiven 1978). Han beskriver där Ekedalshemmet i Göteborg som bra, medan Majorna barnhem i samma stad var dåligt. Han hade varit på båda.

I fosterhem: Efter barnhemmet fick en del komma hem igen, andra hamnade på fosterhem. Precis som idag, så var det svårt att finna fosterhem till äldre barn. Det var de yngre som efterfrågades. Många kan vittna om hur de ställdes på rad på barnhemmet och blev granskade av blivande fosterföräldrar, som valde ut den de tyckte såg trevligast ut.

Det var inte ovanligt att syskon skildes åt på detta sätt, och hamnade i olika fosterhem. Men motsatsen finns också, att barnhemmet vägrade skilja på syskon.

Ofta låg fosterhemmen på landet, medan barnen ofta kom från städerna och andra samhällen. Detta innebar många gånger att barnen kom att placeras långt från biologiska föräldrar och släktingar. Det innebar också att de personer som den omhändertagna borde haft lättast att prata med befann sig på långt avstånd. Kanske återsågs man aldrig.

Många gånger lärdes fosterbarnen att kalla fosterföräldrarna för mamma och pappa. Det var inte ovanligt att kontakten med de biologiska föräldrarna försvårades av fosterföräldrarna. Det finns många vittnesmål om hur fosterföräldrar förtalade de biologiska föräldrarna.

Det var en utsatt situation att vara fosterbarn långt från hemorten. Tillsynen bestod i bästa fall av ett besök om året, och många vittnar om att tillsynspersonen aldrig pratade med dem.

Många av de som omhändertogs i fosterhem fick det ändå ganska bra. De togs väl om hand, med de förutsättningar som fanns. De fick värme, trygghet och omsorg, och blev en del av familjen.

Men det är alldeles för många som kan vittna om att de istället blev vanvårdade.

I Vanvårdsutredningen och i memoarböcker, och vid våra medlemsträffar, berättas om kalla fosterhem, där barnet aldrig blev en del av familjen. Man fick bo för sig i uthus, källare eller vind. Man fick inte äta med resten av familjen. Man särbehandlades negativt i jämförelse med familjens biologiska barn. Man utsattes för kränkande tillmälen.

Många har vittnat om försummelser. Som exempel: Man fick aldrig nya kläder, alltid gamla och ”ärvda” från äldre barn. Man fick inte läkarvård när man var sjuk. Man fick undermålig tandvård. Det berättas om brister i hygien, man lärdes inte hygien och fick gå smutsig i smutsiga kläder.

Många vittnar om hårt arbete. En del fick arbeta med djuren på gården tidigt på morgonen innan de fick gå till skolan. När de kom hem blev det arbete i stället för att läsa läxor. Det var arbete i ladugård, på åkrar, i skogen, eller städa och laga mat i huset.

Det finns vittnesmål om en stor ensamhet. Det hände att fosterbarn gick ut och kramade träner, i brist på mänsklig värme. Andra vittnar om att de aldrig fick leka, aldrig fick ta hem kompisar.

Sedan har vi övergreppen. Många utsattes för våld, inte sällan med tillhyggen – där ris, livrem och mattpiska var vanligast. Det kunde vara våld när fosterbarnet gjort något olovligt. Men det kunde också vara systematiskt våld, utan synbar orsak. Förövarna kunde vara fosterföräldrarna, lika ofta fostermodern som fosterfadern, men också biologiska barn i familjen.

Det förekom också sexuella övergrepp. Både flickor och pojkar drabbades. Förövarna var ofta fosterfadern, men kunde också vara fostermodern eller andra i fosterfamiljen. Det kunde också vara personal på barnhem. Av de som vittnade för Vanvårdsutredningen utsattes omkring 60 % av kvinnorna och omkring 40 % av männen för sexuella övergrepp.

Dessa siffror är inte representativa för alla som varit omhändertagna. Det är inte så att hälften av alla fosterbarn utsattes för sexuella övergrepp (som det ibland har påståtts). Siffrorna säger inget om barnen, istället säger siffrorna något om barnhemmen och (framför allt) om de fosterhem som var olämpliga.

När barnavårdsnämnd och socialtjänst placerade ett barn i ett dåligt och olämpligt fosterhem, så utsatte de barnet för stora risker. Var det ett fosterhem där vanvård förekom, så kunde hälften av barnen komma att utsättas för sexuella övergrepp. Det är vad dessa siffror säger.

Man kan resonera på samma sätt om andra slag av vanvård: Över 70 % av de som vände sig till Vanvårdsutredningen hade utsatts för fysiskt våld, i över hälften av fallen med tillhygge. Om barn placerades i fosterhem där vanvård förekom, så skulle de flesta komma att utsättas för fysiskt våld.

Vittnesmålen i Vanvårdsutredningen utgör på så sätt en läxa för samhället: Det är oerhört viktigt att välja bra fosterhem. Det får bara inte slarvas över. Fosterhemmen måste väljas noggrant, och tillsynen måste bli bättre.

Jag ska inte säga mer om vad Vanvårdsutredningen berättar om vanvård och försummelser. Jag ska bara påpeka att när utredaren Göran Johansson presenterade en av utredningens rapporter, så kallade han den ”Det värsta som kan läsas på svenska språket”.

Hur överlevde man ett dåligt barnhem eller dåligt fosterhem?

Vad gjorde att fosterbarn överlevde vanvård? I Vanvårdsutredningen fick de vanvårdade själva svara på den frågan. Det fanns ett antal strategier som barnen tog till, och som återkommer hos många av de vanvårdade.

Man kunde stänga av. Men kunde fantisera och dagdrömma. Man kunde anpassa sig, eller man kunde bita ihop. Man kunde också söka sig till fredade zoner, det kunde vara skolan, idrotten, böcker, eller naturen.

Det kunde också finnas andra personer som blev viktiga för fosterbarnet. De flesta mötte under tiden som barnhems- eller fosterbarn en eller flera vuxna som blev viktiga personer för dem. I bästa fall var det fosterföräldrarna som gav trygghet, värme och omsorg, som stöttade och hjälpte.

Men så var det inte alltid, och speciellt inte för de som vanvårdades. Men också de som vanvårdades har i många fall mött någon som såg dem och bekräftade dem, och som kunde lyssna eller bli en förebild. Det kan ha varit en släkting, ibland en släkting till fosterföräldrarna; det kan ha varit en granne eller en lärare eller idrottsledare, eller en skolkamrats förälder.

Dessa personer kanske inte har sett vanvården, men de har varit medmänskliga och på så sätt blivit en speciell person för den omhändertagna. De har blivit exempel på vad som var normalt, i kontrast till den onormala värld som vanvården utgjorde. Dessa viktiga personer visade att världen inte enbart var ond.

Hur har det gått för fosterbarnen senare i livet?

Den forskning som gjorts de senaste 20 åren visar en skrämmande överrepresentation för arbetslöshet, missbruk, fysisk eller psykisk sjukdom, bidragsberoende, självmordsförsök eller tidig död bland dem som varit omhändertagna.

Det handlar inte om några procents högre risk. Det handlar om hundratals procent. Och det handlar inte bara om de som var omhändertagna på 40- eller 50-talen, utan även om de som varit omhändertagna på 80- eller 90-talen.

Framför allt gäller det omhändertagna som fått bristfällig skolgång. Och tyvärr får omhändertagna sämre skolgång. Av de som vuxit upp i fosterhem de senaste decennierna är det 27 % som endast har grundskola, medan det i den jämnåriga befolkningen bara är 6 %. Barn som växer upp i fosterhem får också lägre betyg i årskurs 9, jämfört med barn med samma begåvning. Allt detta är klart belagt i de senaste årens forskning (Bo Vinnerljung, professor vid Stockholms universitet, rapporterade om detta på Socialtjänstforum i Göteborg i april 2013).

Vad händer då med fosterbarn som har bristfällig skolgång? Som har ofullständiga eller låga betyg från grundskolan? Man kan inget säga om enskilda fosterbarn, men det går att säga någonting om de risker denna grupp utsätts för.

Jag ska dra några siffror om gruppen fosterbarn med bristfällig skolgång:

- De har sex gånger högre risk för självmord och självmordsförsök.
- Sju gånger högre risk för narkotikamissbruk.
- Fem gånger högre risk för alkoholmissbruk.
- Åtta gånger högre risk för allvarlig kriminalitet.
- Fyra gånger högre risk för att bli tonårsförälder.
- Tio gånger högre risk för att vid 25 års ålder vara beroende av ekonomiskt bistånd.

Hade dessa siffror gällt en annan grupp i samhället, t.ex. alla med diabetes eller alla adopterade, så hade vi för länge sedan fått en kriskommission och stora krigsrubriker på löpsedlarna. Men nu handlar det om omhändertagna barn. (Siffrorna är från Anders Nymans bok *Att lära av vanvård i den sociala barnvården*, Gothia förlag 2012, s. 169.)

Vad kan man då göra åt detta?

Den enskilda åtgärd som gör mest skillnad är *utbildning*. Satsar man pengar på de omhändertagna barnens utbildning, så gör det skillnad. Den forskning som finns, och de försök som gjorts med stöd åt omhändertagnas utbildning, – de visar att riskerna halveras för de placerade barn som får ordentlig utbildning.

Även andra åtgärder gör skillnad, t.ex. *tidiga hälsokontroller och hälsoinsatser* för omhändertagna barn.

Detta är idag. Men detsamma gällde också tidigare, under 1900-talet. Lyckades man som fosterbarn få utbildning, så hade man större chans att klara sig undan missbruk, sjukdom, arbetslöshet, osv.

Därför hittar vi idag fosterbarn på alla nivåer i samhället. Därför finns det bland tidigare fosterbarn (också bland dem som vanvårdades) alla slags människor. Om vi tar våra medlemmar, medlemmarna i Samhällets Styvbarn, så finns allt från hemlösa till riksdagsledamöter, från arbetslösa till företagsledare, från dem med bristfällig skolgång till dem som är akademiker.

Det finns en slutsats att dra av detta, och det är: Det finns inget givet öde för den som varit, eller den som är, omhändertagen. Det är inte ”kört” för den som omhändertas av samhället som barn. Jag tror det är viktigt att säga det, framför allt för de som idag är omhändertagna. Det finns inget öde som säger att du ska bli missbrukare, arbetslös eller på annat sätt hamna i ”utanförskap”.

Även den som varit omhändertagen kan skapa sig en egen framtid. Den som är omhändertagen idag kan få ett gott liv som vuxen. Framför allt om vi alla hjälper till så att de som idag är omhändertagna får ett gott skydd, en god hälsa, en god vård och en god utbildning.

Tack!